

УДК: 930.2:355.424.1(477) «1770/1791»

Історіографічна традиція дослідження Нової Дніпровської лінії укріплень

Про непересічне значення цієї фортифікаційної споруди свідчить вже тривала історіографічна традиція дослідження її історії. Майже в усіх працях з соціально-економічної та військової історії Південної України останньої чверті XVIII століття знаходимо принаймні згадки про Нову Дніпровську лінію укріплень. Така традиція є не випадковою, бо історія Лінії є одним зі стрижнів історії Південної України останньої чверті XVIII століття, без вивчення якого неможливо зробити реконструкцію історії цього регіону.

Більшість дослідників зверталися до історії Нової Дніпровської лінії укріплень, досліджуючи такі теми, як процес заселення Степової України, історію запорозького козацтва, розвиток православної церкви на півдні України, історію виникнення та розвитку міст на півдні України, історію фортифікаційного мистецтва та багато інших. А безпосередньо об'єктом дослідження Лінія ставала досить рідко – у більшості випадків це мало форму статей у довідниках та енциклопедіях.

На нашу думку, це пов'язано з декількома причинами.

За час функціонування Нової Дніпровської лінії як військово-адміністративного центру було накопичено велику кількість різноманітних писемних джерел, які після припинення її існування були розпорошені по архівах. Більша частина так званої звітної документації в кінцевому результаті осіла в центральних архівосховищах м. Москви: у Центральному державному військово-історичному архіві (нині – Російський державний військово-історичний архів – РДВІА) та Центральному державному архіві давніх актів (Російський державний архів давніх актів – РДАДА). Інша частина – внутрішній архів саме Лінії – виявлена лише частково. Як відомо, напередодні підписання імператрицею Катериною II указу про скасування Нової Дніпровської лінії укріплень в 1783 р., весь архів Лінії планували перевести до Полтави, де на той час планували створити адміністративний центр. Але до Полтави він так і не дійшов. Скоріш за все, його мандрівка скінчилась у Катеринославі, який і став губернським центром. Доля більшої його частини на сьогодні залишається невідомою. На нашу думку, документи, які зберігалися та зберігаються в архівосховищах Дніпропетровського обласного архіву та музеї ім. Д.І. Яворницького (м. Дніпропетровськ), є лише невеликою частиною від того величезного комплексу. Таким чином, як бачимо, джерела з історії Нової Дніпровської лінії є розпорошеними по архівосховищах Російської Федерації та України, а місце знаходження певної частини взагалі залишається невідомим.

Істотно полегшило б роботу з таким комплексом джерел його своєчасне описування та систематизація. Цей процес триває і до сьогодні. Відомий фонд князя Г. Потьомкіна № 52 РДВІА почали описувати лише на початку XX ст. До того ж, і сьогодні можна відмітити недосконалість проведеної роботи. Те саме

стосується і широко відомого фонду № 16 РДАДА. Дуже часто дослідникам доводиться стикатися з тим, що у справах трапляються непоодинокі документи, які не фігурують в описі. Звичайно, така ситуація значно ускладнює роботу з пошуку та актуалізації джерел з історії Нової Дніпровської лінії.

Тому, на нашу думку, важливою характеристикою, яку не слід оминати при аналізі історіографічного доробку попередників, є питання аналізу представництва джерельної бази, яку вони використовували для написання своїх робіт. Проведення такого аналізу дасть змогу з'ясувати, чому, незважаючи на тривалу історіографічну традицію дослідження історії Лінії та досить велику кількість робіт, насправді рівень наших знань про неї знаходиться на рівні знань істориків XIX століття. Виходячі з цього, матеріал в цьому розділі подано в хронологічному порядку, а не за напрямками чи темами досліджень. На нашу думку, це дозволить простежити і дослідити, яким чином відбувалося становлення джерельної бази попередніх досліджень.

Одним із тих, хто вперше звернувся до вивчення історії Південної України, був А. Скальковський. Маючи змогу безпосередньо звертатися до першоджерел, він зробив перший внесок у розробку цієї проблеми. На час появи його праць інших робіт, в яких би так чи інакше розглядалася історія Нової Дніпровської Лінії, не існувало. Тому не дивно, що наступні дослідники обов'язково використовували праці А. Скальковського, незважаючи на їх дуже поверховий рівень, а інколи просто копіювали його роботи, не намагаючись розширити джерельну базу своїх досліджень.

Маючи під рукою Архів Коша, А. Скальковський широко використовує уривки джерел у своїх працях. На той час методика «слідування за джерелом» була дуже поширеною. Часто в його роботах можна зустріти фрагмент документу, який наводиться без коментарів автора. Наприклад, наводячи причини появи Нової Дніпровської лінії, А. Скальковський каже про причини, що лежали на поверхні. А саме, що Катерина II, по-перше, бажала якомога скоріше закріпитися на цих землях, а по-друге, бажала захистити ці землі від татар. Відповідно до цього, він наводить уривок з указу Катерини II, де йдеться про це [60, 85].

Звертається дослідник і до питання назв та місця розташування фортець. Він ретельно перераховує назви всіх фортець та локалізує їх розташування [60, 495]. І якщо локалізація фортець у майбутньому не буде викликати великої цікавості та суперечок, то проблема походження назв фортець, навпаки, і до сьогодні залишається предметом наукових дискусій.

Саме А. Скальковський запропонував гіпотезу, за якою нові фортеці отримали свої власні назви на честь відомих сановників та воєначальників того часу. На його думку, Олександрівська фортеця отримала ім'я на честь Олександра Вяземського, Микитинська – на честь Микити Трубецького або графа Микити Паніна, Кирилівська – на честь гетьмана Кирила Розумовського. Пізніше цю версію підтримав Я. Новицький [44, 4], а за ним всі наступні дослідники. Таким чином ця версія надовго закріпилася в історіографії і на сьогодні є провідною серед науковців.

Фіксує А. Скальковський і те, що з початку фортець повинно було бути не сім, а вісім. Він перераховує ці фортеці – Кирилівська, Олександрівська, Петрівська, Микитинська, Захар'євська, Григор'ївська, Олексіївська та Дніпровська [62, 84]. Проект цієї фортеці дійсно існував, але чому А. Скальковський зарахував її до Дніпровської лінії, на жаль, він не коментує. Також в А. Скальковського не зустрічається відомостей про стан самих

фортець, інформації про те, чи були вони добудовані. Дослідник лише вказує, що будівництво було доручено генерал-поручику М. Деденьову. А безпосереднє, керівництво обер-коменданту та сімом комендантам фортець [62, 84]. Помилково А. Скальковський зазначає, що охороняли лінію, три козацькі полки та що, лише дві фортеці, а саме Олександрівська та Кирилівська, були добре укріплені [62, 85]. Насправді будівництво Лінії охороняла велика кількість російських частин під керівництвом Г. Берга, О. Прозоровського та ін.

Як суто військова споруда Нова Дніпровська лінія ставала предметом розгляду в різноманітній військово-історичній літературі. Ще в 1865 р. була видана праця Ф. Ласковського з історії інженерного мистецтва в Росії. Ця праця є досить ґрунтовною, і за словами сучасних науковців, що займаються цією проблематикою, і на сьогодні залишається однією з кращих у своїй галузі [38, 34]. У праці наводиться детальний опис та аналіз укріплень Лінії. Зазначається, що фортеці Лінії були першими в Російській імперії, при будівництві яких було використано новітню систему укріплень – капонірні або полігональні фронти, але в той же час використовувалися принципи розташування фортець, якими ніхто в Європі вже не користувався багато десятиліть [38, 103]. Самі фортеці були земляними, що також зустрічалося на той час вже досить рідко. На нашу думку, така невідповідність новаторського інженерного рішення та примітивної форми виконання пояснюється тим противником, якому вони протистояли. Це була переважно татарська або турецька легка кіннота без важких гармат, які б можна було використати при облозі.

Наступні праці з історії фортифікаційного мистецтва переважно лише повторюють інформацію яка містилася в цьому виданні.

Характер згадування носять відомості про Лінію в праці полковника А. Петрова, яка вийшла в 1866 р. і була присвячена війні Росії з Туреччиною 1768 – 1774 рр. [48]. Усі згадування Лінії в його роботі пов'язані з пересуваннями російської армії на півдні. Широко застосовує автор і цитування документів, з якими він працював. А це в переважній більшості журнали бойових дій та, скоріш за все, інша звітня документація російських військових частин. Будучи військовим за фахом та працюючи в Генеральному штабі російської армії, він, безперечно, мав доступ до цих документів.

Єдиний цікавий момент в його праці – це згадування про вибір місця для будівництва Олександрівської фортеці в 1770 р. А. Петров наводить цитату командира корпусу Г. Берга, який повинен був прикривати будівництво, про те, що вони разом із М. Деденьовим вважають за краще місце для будівництва ділянку в двох верстах від р. Дніпра при гирлі р. Московки (*авт. – Мокра Московка*). Всім відомо, чим закінчилося обрання ділянки під будівництво. З наведеного цитування Берга виходить, що саме М. Деденьов розпорядився чи змусив інженерну команду розпочати будівництво саме там, хоча у проєкті будівництва було визначено два місця для розташування фортеці – на річках Мокрій та Сухій Московці [5, 1].

Наступна праця, в якій приділяється увага Дніпровській лінії, вийшла з друку через чотирнадцять років, у 1880 р. Це була робота єпископа Катеринославського і Таганрозького Ф. Макарьєвського «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії».

Джерельною базою його досліджень були матеріали Катеринославської консисторії, Самарського монастиря, парафіяльних церков [42, 7]. Цінність його роботи полягає в тому, що документи, з якими він працював, на сьогодні втрачені .

Розглядаючи історію запорозького краю через призму розбудови православної церкви в новопридбаних південних районах, Ф. Макар'євський, звичайно, згадує Лінію. Дослідник з'ясовує, що принаймні в двох фортецях – Олександрівській та Петрівській – були запроваджені церкви. Розглядаючи появу вище зазначених церков, Ф. Макар'євський торкається історії виникнення та функціонування окремих фортець Дніпровської лінії.

Дослідник згадує Дніпровську лінію під 1770 р. у зв'язку з розселенням вздовж неї відставних солдатів із сім'ями за наказом уряду [42, 476]. Насправді, поселення відставних солдатів відбулося значно пізніше, в 1779 р. [14, 216], хоча проекти по розселенню виникали і раніше, наприклад, в 1777 р. [4, 85-86]. За Ф. Макар'євським ці новопоселенці повинні були доглядати за виконанням будівельних робіт та заводити тут господарства, тобто освоювати край. Цей наказ уряду єпископ пояснює родючістю земель та наявністю великої кількості річок. Дослідник підкреслює, що вздовж Дніпровської лінії існувало лише кілька населених пунктів. Він характеризує їх так: *«обширных и привольных степей казацких было – капля в море»*. І лише завдяки енергійному губернатору В. Черткову вдалося заселити ці дикі простори *«семейним людом»* [42, 589].

Унікальність цієї роботи полягає в тому, що більше ніде не зустрічаються дані про впровадження церков в фортецях Нової Дніпровської лінії. До того ж Ф. Макар'євський наводить не лише дані про церкви, а й надає загальні відомості про чисельність населення. Дослідник окреслює історію виникнення в Олександрівській фортеці церкви: з початку це була військова похідна церква Георгія Побідоносця, яка складалася з палатки та п'яти ікон. Пізніше, згідно указу про будівництво Лінії, туди були призначені за наказом Святішого Синоду вісім священників з Білгородської єпархії [42, 779]. А з 1773 р. тут розпочалося будівництво Покровської церкви з каменю за державний кошт [42, 776].

Висвітлюючи ці проблеми, Ф. Макар'євський робить цікаві зауваження: на місці майбутньої Олександрівської фортеці ще до 1770 року завжди стояли цілі батальйони артилерійських та інженерних команд, безліч різних козацьких полків, тисячі посошних робітників і сотні різних торговців та ремісників. До того ж головний тракт із Росії до Криму лежав через Олександрівську фортецю. На думку дослідника, ця фортеця була немов би останнім форпостом на шляху з Криму і до Криму. Дослідник повідомляє, що тут залишалися всі хворі, які їхали чи поверталися з Криму [42, 473].

Також у роботі містяться відомості про інші фортеці Лінії. Зазначається, що в Микитинській фортеці церкви не було, а був лише один священник [42, 788]. Вказуються кількість дворів – 177. У Кирилівській фортеці була похідна церква Св. Апостола і Євангеліста Матфея, яка почала діяти з 1782 р., і яку обслуговував один священник. Кількість дворів – 111. Петрівська фортеця теж мала похідну церкву Св. Георгія Побідоносця з 1768 р. Кількість дворів – 28 [42, 779]. Ці дані дають змогу не лише розширити наші знання з проблеми появи церков на Півдні України, але й створити уявлення про чисельність населення, дослідити динаміку його росту, і, виходячи з цього, зробити висновки про розвиток фортець Лінії.

Як бачимо, перші десятиліття дослідження історії Нової Дніпровської лінії – це поодинокі праці, присвячені різноманітним аспектам історії Південної України, історії російсько-турецьких війн та фортифікаційного мистецтва.

Активізацію, хоча і незначну, в дослідженні Лінії можемо констатувати наприкінці XIX ст., а особливо на початку XX ст.

У 1895 р. в світ вийшла праця Л. Фрімана «*История крепости в России*», яка за своєю змістовністю не поступалася праці Ф. Ласковського. У той же час можемо констатувати, що інформація, яка містилася в ній стосовно Лінії, повторюється [68, 154].

У тому ж році з друку почала виходити енциклопедія Брокгауза та Ефрона, в якій містилася стаття професора Д. Бобилева, присвячена Дніпровській лінії укріплень. Виходячи з формату видання, інформація про Лінію носить характер довідки, але в той же час можемо відмітити, що інформація подається виключно у військово-фортифікаційному ракурсі. Даючи нам змогу констатувати, що джерелами для її написання стали праці А. Петрова, Ф. Ласковського, а можливо і Л. Фрімана.

Через призму стосунків між запорозькими козаками та переселенцями подає інформацію про Лінію Д. Міллер в своїй праці «*Заселение Новороссийского края и Потемкин*», яка вийшла в 1896 р. Автор писав, що переселенці та будівельники конфліктували з козаками, які на той час вже втратили своє військове значення для Росії. Слід відмітити, що Д. Міллер не зміг уникнути помилок, зазначаючи, що Дніпровська лінія налічувала вісім фортець, а не сім. Очевидно, при написанні роботи Д. Міллер користувався працями А. Скальковського.

Безперечно, чільне місце серед усіх праць з історії Лінії посідає «*История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии*» Я. Новицького. Ця робота була надрукована у 1905 р. і до сьогодні є однією з найповніших та найгрунтовніших з історії Нової Дніпровської лінії укріплень.

Як зазначає сам автор, матеріалами при написанні цієї праці йому слугували архівні джерела та частково друковані праці А. Скальковського – «*Хронологическое обозрение истории Новороссийского края*» та «*История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского*». Перші три розділи, де зустрічається інформація про Дніпровську укріплену лінію, написані за рукописними, на той час ще не опублікованими, документами Запорозького Січового архіву за 1770-1771 рр. Окрім Січового архіву дослідник уводить до наукового обігу архівні документи Покровського Собору, архів Предводителя Дворянства, архіви Миської управи та Повітового казначейства м. Олександрівська. Також Я. Новицький використовує у своїй праці місцеві перекази та згадки глибоких старців [44, 1].

Пояснюючи причини виникнення Дніпровської укріпленої лінії, Я. Новицький повторює А. Скальковського і наводить указ імператриці Катерини II, в якому вона визначає дві причини побудови нової фортифікаційної споруди: захист від набігів кримських орд та нагальна потреба в заселенні цього регіону [44, 3].

Підіймаючи наступну проблему, а саме – на чию честь були названі фортеці, автор наводить думку А. Скальковського стосовно трьох фортець: Олександрівської, Микитинської та Кирилівської. В той же час Я. Новицький наводить свою думку стосовно ще трьох фортець. На його думку, Петрівська фортеця була названа на честь генерал-фельдмаршала графа Петра Олександровича Рум'янцева, Олексіївська фортеця на честь графа Олексія Григоровича Орлова-Чесменського, а Григорівська на честь Григорія Олександровича Потьомкіна [44, 4]. Таким чином, дослідник підтримує думку,

висунути А. Скальковським, про те, що назви фортець походять від імен найвідоміших людей того часу. Завдяки авторитету Я. Новицького та А. Скальковського ця думка на довгі роки закріпилася в історіографії і навіть не обговорювалася.

Дослідником величезну увагу приділено такому питанню, як взаємини запорозьких козаків із царським урядом під час побудови фортець. Щоб якомога яскравіше відбити ці взаємини, Я. Новицький наводить величезну кількість уривків з листів між паланковою адміністрацією і Кошем, між січовою та похідною канцеляріями. Цим взаєминам присвячено практично весь перший розділ праці [44, 1 – 10]. Усі уривки ретельно відібрані, щоб у читача не залишалося сумнівів стосовно настрою запорожців, стосовно дій російських будівників та ставлення самого автора до цих подій. Водночас автор не аналізує ці уривки, а згідно традиції того часу «слідє за джерелом». Безперечно, Я. Новицький намагався бути об'єктивним, тому він і не висловлює свої власні думки з цього приводу, обмежуючись лише наведенням уривків із листів. Також його особисте ставлення дуже добре ілюструє присвячення монографії нащадкам славетного Війська Запорозького Низового та нагадування читачу, що м. Олександрівськ стоїть на згайрищі козацьких зимівників [44].

Ще один аспект, який знайшов відображення у монографії – це заселення Дніпровської лінії укріплень. Я. Новицький зазначає, що будівники укріпленої лінії водночас і були першими жителями в ній. Заселення відбувалося з двох джерел. По-перше – за рахунок відставних солдатів зі Старої Української лінії; по-друге – за рахунок так званих «*хозяйвитых подданных*» [44, 27 – 28]. Ця верства населення на землях Вольностей Запорозьких була головним платником податків, які вони платили за користування землею. Це друге джерело заселення також призводило до постійних конфліктів між козаками та місцевим російським командуванням. У такий спосіб царський уряд підривав економічну незалежність козаків, тому для них це було принципове питання.

Також Я. Новицький відмічає, на прикладі побудови та перенесення Олександрівської фортеці, повільні темпи, якими велося будівництво. Він наголошує на тому, що під час будівництва були виубані величезні дубові гаї і ліси, що росли по берегах Дніпра та інших річок [44, 13].

На наш погляд, Я. Новицький поступово підводить читача до думки, що побудова Дніпровської укріпленої лінії було начебто втручанням чогось чужорідного в замкнутий організм південної України. Це втручання призвело до катастрофи не тільки в соціальному плані, а навіть в екологічному.

Невдалося досліднику уникнути і відвертих помилок при написанні роботи. Це стосується хоча б визначення ним часу виникнення батальйонних шкіл при фортецях. Він стверджував, що вони виникли після 1786 р. [44, 43], коли було затверджено «*Устав о народных училищах*». Можемо стверджувати, що на той час ці школи існували вже добрий десяток років, тим більше, що дія цього уставу на гарнізонні школи не поширювалася. Їх діяльність регулювалася окремим законом, який було прийнято ще 1732 р. Те саме стосується і часу виникнення аптеки в Олександрівській фортеці. Я. Новицький зазначає, що вона виникла у 1776 р. [44, 42], тоді як згідно відомості Ф. Наковальніна перші медикаменти аптека отримала з Московської головної аптеки ще у 1770 р. [1, 131 – 133 зв.].

У праці Я. Новицького уперше зустрічається назва «Нова Дніпровська лінія» [44, 1]. Він почерзі використовує обидві назви – «Дніпровська» та «Нова Дніпровська» лінія. Це не випадково. Працюючи з документами та слухаючи

перекази глибоких старців він не міг не звернути увагу на те, що дуже часто Дніпровська лінія називається «ноюю». Дійсно для сучасників її будівництва вона була новою, на відміну від «старої» – Української лінії. Сучасники тієї епохи могли просто казати «Нова лінія» і всі чудово розуміли про що іде мова. Особливо це стосувалося людей які довгий час прожили в південному краї. Той самий В. Чертков, який дуже довгий час проходив службу в цьому регіоні та мав за резиденцію фортецю Белевську, яка входила до Української лінії, дуже часто в документах називає Лінію «ноюю» [2, 176 – 203]. Хоча офіційна назва залишалася незмінною – «Дніпровська лінія». Але, все ж таки, питання назви Лінії не таке просте. На нашу думку, використання назви «Нова Дніпровська лінія» пов'язано не лише з протиставленням «Старій Українській лінії, а, в першу чергу, з тим, що існувала просто «Дніпровська лінія», тобто «Стара Дніпровська лінія». Відразу хочемо зауважити, що офіційно укріпленої лінії з такою назвою не існувало, окрім тієї, що почали зводити в 1770 р. на р. Мокра Московка. Під «старою» Дніпровською лінією той самий В. Чертков, скоріш за все, розумів лінію, яку планували побудувати в 1736 р. від р. Донець до р. Лугань [3].

Сьогодні назва «Нова Дніпровська лінія» широко використовується істориками саме запорізької школи: А. Карагодіним [32 – 34], А. Бойком [13 – 15], В. Константиною [70 – 73], І. Лиманом [40 – 41]. На нашу думку, це свідчить про спадковість поколінь дослідників Запорожжя та визнання ними цієї проблеми. Тому абсолютно незаперечуючи офіційної назви Лінії ми вважаємо припустимим рівноцінно використовувати обидві назви – «Нова Дніпровська» та «Дніпровська» лінія.

Дніпровська лінія як географічний об'єкт згадується на сторінках фундаментальної праці під редакцією В. Семенова-Тянь-Шанського – «*Россия. Полное географическое описание нашего отечества*»[59]. Ця праця має дуже загальний характер, тому відомості про лінію, які у ній містяться, мають характер короткого повідомлення. Але наявність навіть у цій праці згадування Дніпровської лінії свідчить про її непересічне значення.

У 1913 р. вийшла праця А. Рігельмана «*Ведомость и географическое описание крепости Св. Дмитрия Ростовского*». Для нас цінність цієї праці полягає у тому, що А. Рігельман був безпосереднім учасником будівництва. Саме він був головним інженером, який будував, за одними даними, Петрівську фортецю [58, 20], за іншими – брав участь у будівництві всіх фортець Нової Дніпровської лінії [58, 94]. Сама структура його праці носить характер повідомлення – статистичного та географічного описання [58]. Однак наведені дані є досить цікавими, хоча і стосуються більшою мірою фортеці Св. Дмитрія Ростовського. Дніпровська лінія згадуються лише у зв'язку з загальною концепцією побудови фортець на південних кордонах Російської імперії [58, 3].

Слід зазначити, що ця робота була написана не пізніше 1779 р., але представлена широкому загалу лише в 1913 р., майже через 135 років після смерті її автора.

У праці Є. Загоровського «*Военная колонизация Новоросии при Потемкине*», присвяченій військовій колонізації Новоросії, згадується Олександрівська фортеця в зв'язку з тим, що в ній була розташована митниця, через яку з 1776 р. повинен був іти потік товарів російського виробництва на експорт [27, 24].

До історії Дніпровської лінії звертався в своїх працях і Д. Багалій [8 – 11]. У своїй роботі «Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського

краю) і перші початки її культурного розвитку» він ґрунтовно розглядає проблеми заселення Південної України після російсько-турецьких війн останньої чверті XVIII ст. Дотично до цього розглядаються і питання побудови та функціонування Лінії.

Д. Багалій писав, що нова лінія фортець повинна була відокремити усю Новоросійську губернію, вкупі з запорозькими землями, від татар. У роботі дослідник не коментує взаємини між російським урядом та запорозькими козаками. Немає згадок про скарги козаків на будівників Лінії. Із цього можна зробити висновок, що для науковця не стояла проблема цих взаємин.

Стосовно її подальшої долі, він писав, що після приєднання Криму до Росії у 1783 р. та перенесення кордону далі на південь, розпочалася розбудова нових ліній укріплень: з початку по р. Тясмину, потім у самому Криму, а дещо пізніше по р. Дністер. А старі укріплені лінії, такі як Українська, Дніпровська та окремі фортеці Св. Єлизавети, Таганрог остаточно втратили своє військове значення [8, 44]. До того ж, як наголошує дослідник, цим новим фортецям вже і не довелося відбивати напади татар, які раніше приходили сюди з Криму. Відтак, більшість цих фортець не являли собою справжніх боездатних споруд, котрі могли б боронитися проти регулярного війська, а деякі тільки на певний час стали державною межею, яка дуже швидко зробилася внутрішньою. Деякі заплановані фортеці взагалі не були збудовані [8, 44].

Таким чином, можемо констатувати, що Д. Багалій поглянув на лінію ширше та зробив по суті узагальнення стосовно її історії. Але у той же час наведена ним інформація свідчить, що дослідник при висвітленні історії Дніпровської лінії не залучав нових джерел, а користувався все тими ж працями А. Скальковського, Я. Новицького та ін.

Відомою дослідницею, яка неодноразово зверталася в своїх працях до історії Дніпровської лінії була Н. Полонська-Василенко. Займаючися дослідженням історії Південної України, вона не могла не звернутися і не відобразити в своїх працях Лінію. У багатьох її роботах, особливо в тих, що торкаються заселення Півдня або запорозьких козаків, обов'язково присутня назва – Дніпровська лінія [53 – 56].

Всі праці Н. Полонської-Василенко були написані ще в 20-ті роки XX ст., але не стали широко відомі з ідеологічних причин. А після еміграції авторки вони взагалі були заборонені.

Джерельна база, на яку спирається в своїх дослідженнях Н. Полонська-Василенко при розгляді нових фортець, на жаль, не вирізняється новизною. Головним чином, це документи Архіву Коша. Хоча з іншого боку, слід зважити на те, що для цілей, поставлених дослідницею, ця джерельна база була цілком достатньою. Незважаючи на те, що в працях авторки дуже часто зустрічаються згадки Дніпровської лінії, для Полонської-Василенко був характерним однобокий підхід до висвітлення досліджуваного питання. Вона в своїх роботах розглядає тільки один аспект історії Лінії, а саме взаємини між запорозькими козаками та переселенцями, які будували, а потім заселяли Нову Дніпровську лінію.

За концепцією Н. Полонської-Василенко, в останній чверті XVIII ст. Запорозькі Вольності зазнали ще одного, останнього наступу на свої права та землі [54, 10]. На її думку, війна 1768 – 1774 р. тільки прискорила процеси, які призвели до руйнування Запорозької Січі в 1775 р. Для царського уряду було неможливим одразу захопити всі запорозькі землі, тому їх почали відрізати потроху. Саме ця мета переслідувалася, коли в 1770 р. почали будувати

Дніпровську лінію фортець. Будівництво фортець та редутів, на переконання дослідниці, було лише складовою частиною спланованої політики російського уряду по захопленню та заселенню цих земель [54, 29].

Як наголошувала Н. Полонська-Василенко, цей процес тривав з 1740 по 1770 рр. Спочатку, після повернення з-під турецької протекції, Кіш не протестував проти переселенців. Єдине питання, яке хвилювало козаків, було питання юрисдикції цих переселенців, які з собою приносили владу Росії та гетьмана [55, 30]. На початку 60-х рр. козаки забили на сполох, але, як пише дослідниця, було вже запізно. Н. Полонська-Василенко в своїх роботах ретельно відтворює характерні риси, які супроводжували цей процес. Зокрема, вона відмічає скарги запорожців, даючи нам можливість ознайомитися з тими проблемами, які виникали у стосунках з переселенцями [54, 95].

Таким чином, бачимо, що Н. Полонська-Василенко приділяла досить вагоме місце в своїх дослідженнях історії Новій Дніпровській лінії. Незважаючи на односторонній підхід авторки до досліджуваної теми, вона змогла зробити значний внесок у досліджування даної проблеми, поглибити наші знання з історії Лінії.

Таким чином бачимо, що в період з кінця XIX ст. по 20-ті рр. XX ст. з'являється ціла низка праць, в яких висвітлювалася історія Нової Дніпровської лінії укріплень. Для історіографії Лінії це був період найбільшого піднесення. І хоча джерельна база дослідження практично не змінилася, її історіографічна традиція продовжувала свій еволюційний розвиток, але, на жаль, була перервана в кінці десятиліття.

З кінця 20-х і до початку 50-х років інформація про Нову Дніпровську лінію з'являлася лише на сторінках військово-історичної літератури. Це було зумовлено політичними процесами, що відбувалися в той час у Радянському Союзі. Частина науковців, які займалися дослідженням Південної України в 20-х рр., сиділи по таборах або емігрували. Ті, кому вдалося цього уникнути, цілком слушно вирішили займатися іншими проблемами, більш пов'язаними з класовою та революційною боротьбою.

Не менший внесок у дослідження Нової Дніпровської лінії зробила видатна дослідниця Південної України Є. Дружиніна. Саме з її праць починається новий етап як у дослідженні Південної України, так і Нової Дніпровської лінії укріплень. В першу чергу, це стосується уведення нею до наукового обігу матеріалів РДАДА.

В своїх працях «*Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение)*» та «*Северное Причерноморье 1775 – 1800 гг.*» вона побіжно торкається і історії Лінії. Серед причин побудови нової лінії укріплень Є. Дружиніна виділяє необхідність захисту та скорішого освоєння новопридбаних земель. Вона пише, що під час війни 1768 – 1774 рр. були відбудовані такі укріплення як Азов та Таганрог. На думку авторки, наступ на землі запорожців мав для українського народу велику користь, бо «*Слияние Запорожья с остальной Россией позволило создать здесь более прочную систему обороны, что было важно как для русского, так и для украинского народа*» [26, 72].

Включення Криму до складу Російської імперії, як справедливо вважала Є. Дружиніна, відбулося на стані всього Північного Причорномор'я. Указ від 10 лютого 1784 р. перетворив фортеці Дніпровської лінії на внутрішні міста. Після цього більшість із цих фортець почали інтенсивно розвиватися. У першу чергу, на думку авторки, це стосувалося Олександрівської та Петрівської фортець, які були вдало розташовані: перша на р. Дніпро, а друга в гирлі р. Берди. До того ж,

у другій фортеці була збудована морська пристань, що сприяло поширенню торгівлі та робило фортецю транзитним портом. Олександрівська фортеця за своїм економічним потенціалом змагалася з повітовим центром Новомосковськом. Ці нові міста стають центрами ремесел та торгівлі, навколо них починають селитися купці, міщани та ремісники [25, 73].

На хвилі наукового піднесення, викликаного хрущовською «відлигою» у 60-х рр. у Радянському Союзі відбувається поступове відродження краєзнавства. Доказом цього є поява низки праць із краєзнавства, зокрема з історії Запорізького краю, а також вихід у світ наприкінці 70-х рр. фундаментального видання «Історія міст та сіл Української РСР». На хвилі цього відродженого руху в 1968-1969 рр. з'являються дві праці нині відомого запорізького краєзнавця В. Фоменка.

У науковому доробку В. Фоменка існує дві праці, присвячених історії Запорізького краю, де він побіжно торкається даної теми [66; 67]. У праці «Звідки ця назва?» дослідник дає дуже короткі довідки про саму Лінії та її фортеці. І чомусь позначає залишки першої Микитинської фортеці як залишки Кряжевої фортеці [66, 78]. Досі не відомо, звідки він узяв цю назву. Безпосередньо історії Нової Дніпровської лінії присвячена лише одна праця, але вона не була свого часу опублікована і зберігається лише у рукописному варіанті [67]. Досліджуючи історію Дніпровської лінії укріплень, В. Фоменко намагався створити власну концепцію її історії. На нашу думку, ця концепція не є чимось новим у дослідженні даної проблеми, бо її положення зустрічаються в працях інших авторів та цілком відбивають бачення історії на рівні короткого курсу ВКП (б). Також дослідник намагався в своїй праці показати якомога повніше всі аспекти історії нової лінії укріплень, але слід зазначити, що джерельною базою його дослідження в більшості були вже опубліковані документи. Дослідник широко використовує праці таких відомих вчених, як А. Скальковський, Я. Новицький, А. Петров, військовий словник К. Величка та ін. [67]. У результаті, такий підхід призвів до фактичного повторення неточностей та помилок, допущених цими дослідниками.

Історію нової лінії фортець вивчала і О. Апанович. У своїх працях з історії українського козацтва дослідниця приділяла велику увагу цьому питанню. Виходячи з тематики своїх досліджень, О. Апанович головним чином розглядає Нову Дніпровську лінію як засіб російського уряду для контролю над Запорозькою Січчю [7, 37]. Вона зауважувала, що актові остаточного знищення Січі передували ряд заходів, спрямованих на обмеження і поступове скасування її автономії. Насамперед це виявилось в активному наступі на землі Запорозьких Вольностей. Починаючи ще з будівництва Української лінії, яка проходила землями запорожців, російський уряд поступово все більше втручався у внутрішні справи Січі [6, 40].

Досліджуючи історію заселення Південної України, внесок в історію Нової Дніпровської лінії зробив В. Кабузан. Для написання своєї монографії «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века» він використав праці географів та статистиків XVIII ст., друковані матеріали Повного зібрання законів, які в основному фіксували зміни кордонів Російської імперії [31, 9]. Виходячи з теми свого дослідження, В. Кабузан намагається простежити динаміку заселення Новоросії. Він пише, що для 60-70-х рр. характерним є інтенсивне заселення саме земель, які входили до складу Війська Запорозького. Але водночас наголошує на тому, що це переселення було майже стихійним. Царський уряд заснував на цих

землях лише фортеці Нової Дніпровської лінії, які були заселені відставними солдатами. Ці відставні солдати в 1770 р. заснували село Кінські Роздори [31, 148]. Тобто бачимо, що дослідник повторює помилки попередників, стверджуючи, що поселення відставних солдатів відбулося у 1770 р.

У першу половину 80-х рр. історія Нової Дніпровської лінії знайшла своє відображення в таких фундаментальних працях як *«История Украинской ССР»* та *«Истории городов и сел Украинской ССР»*. Зважаючи на характер першої згаданої праці, відомості про Дніпровську лінію носять побіжний характер і згадується Лінія лише у зв'язку з рішучим наступом російських військ на Кримський півострів. Ці нові фортеці розглядаються як плацдарм для Другої армії під керівництвом В. Долгорукого, звідки вона й атакувала Крим.

Також знаходимо згадку про Дніпровську лінію в роботі Л. Пляшко *«Подорож до міста XVIII століття»*, присвяченій історії міст XVIII ст. У праці присутня назва – Дніпровська лінія, але відсутні будь-які конкретні відомості чи узагальнення з цього приводу. Відзначається лише, що ця лінія зіграла роль в появі деяких міст Південної України.

У 1983 р. з друку вийшов *«Военный энциклопедический словарь»* під загальною редакцією Н. Огаркова. Виходячи з характеру цього видання, відомості про Дніпровську лінію укріплень в ньому подано дуже стисло, і обмежується лише згадуванням її будівництва в 1770 – 1774 рр. Незважаючи на характер невеличкого повідомлення, автори цього словника не змогли уникнути повторення попередніх помилок, стверджуючи, що будівництво Лінії було завершено у 1774 р.

Досліджуючи історію виникнення та розвитку міст Північного Причорномор'я в другій половині XVIII ст., долучився до дослідження Дніпровської лінії фортець і В. Тимофеєнко. Дуже важливу роль в процесі появи південноукраїнських міст дослідник відводив саме фортецям, які виникали в цей період на півдні Російської імперії.

Серед розгалуженої системи південноукраїнських фортець значну увагу дослідника привернула саме Нова Дніпровська лінія укріплень. У своїй праці В. Тимофеєнко використовує широке коло робіт попередніх дослідників та залучає велику кількість документального матеріалу – особливо картографічного – з фондів ВУА РДВІА, а також деякі документи з фонду № 1356 РДАДА.

Даючи загальну оцінку створеної системи укріплень, автор зазначає, що розбудова Нової Дніпровської лінії укріплень була великою подією для краю, за якою повинні були розпочатися широкі заходи щодо його освоєння.

Цілком вірно В. Тимофеєнко наголошує, що не всі укріплення були добудовані, а будівництво таких як Григорівська та Олексіївська, не було навіть розпочато [64, 50]. Натомість Кирилівська фортеця планувалася як центральна і тому їй приділялося більше уваги, але, незважаючи на це, вона не отримала подальшого розвитку [64, 51].

Кінець 80-х – поч. 90-х рр. ознаменував собою початок нового етапу в історіографії Нової Дніпровської лінії укріплень. Це було пов'язано із загальним розвитком досліджень Південної України та розвитком краєзнавства.

Одним із небагатьох вчених, який в своїх працях звернувся до історії Дніпровської лінії як до дуже важливого компонента історії півдня України останньої третини XVIII ст., є В. Пірко.

Проблеми, пов'язані із виникненням Дніпровської лінії розглядаються В. Пірком у кількох працях, присвячених заселенню півдня України протягом XVI-XVIII ст. Вони належать до кількох різновидів наукових праць: навчальний посібник, автореферат докторської дисертації та кілька монографій. Найбільш детально В. Пірко розглядає історію виникнення Дніпровської лінії та ту роль, яку вона відіграла в колонізації півдня України в статті, присвяченій її історії.

Під час наукових студій дослідником було проведено аналіз дореволюційної та радянської історіографії Лінії, на підставі чого зроблено висновок, що відомості, які містяться в цих працях, носять фрагментовий характер. Тому В. Пірко намагався розширити джерельну базу з історії Лінії та ввести до наукового обігу нові джерела. Можемо констатувати, що всі його праці з історії Дніпровської лінії було написано на архівних матеріалах, більшість з яких саме він вперше ввів до наукового обігу [50, 98].

Також В. Пірко наголошує на тому, що Дніпровська лінія укріплень дуже швидко втратила своє стратегічне значення, і більшу роль зіграла в господарському освоєнні краю, аніж у військовому [51, 98]. До того ж вона так і не була добудована до кінця. Дозволимо собі не погодитися з цим твердженням. На нашу думку, Лінія дуже швидко втратила тактичне значення, тоді як своє стратегічне значення зберігала ще багато років, майже до кінця XVIII ст. Дослідник, спираючись на архівні матеріали, зробив висновок, що з самого початку побудови нової лінії було зроблено більший наголос на її господарському призначенні, аніж на військовому. Надалі фортеці Лінії відігравали роль регіональних центрів, навколо яких почали з'являтися поселення, а пізніше постали міста та села. Особливо це стосувалося Олександрівської та Петрівської фортець, завдяки їх вдалому розташуванню на перехресті торгівельних шляхів [50, 98].

Таким чином, В. Пірко, досліджуючи дану проблему, на основі залучених ним нових джерел, дійшов висновку, що Дніпровська укріплена лінія планувалася не тільки як військова споруда, а й як центр господарського життя південноукраїнського регіону у майбутньому. У цілому, на думку автора, питання стосовно Дніпровської лінії все ще залишається відкритим для подальших наукових досліджень.

Посилення інтересу до історії рідного краю вилилося в цілу серію праць присвячених історії міста Запоріжжя. Працюючи над цією темою, дослідники не могли не торкатися історії Нової Дніпровської лінії, а точніше історії її складової частини – Олександрівської фортеці.

На початку 90-х років починає складатися запорізька школа дослідників історії Південної України, в рамках якої починається дослідження і Нової Дніпровської лінії. Науковці цієї школи, кожен у контексті своїх наукових студій, зробили великий внесок у досліджувану тему.

Стаття О. Кокошинського присвячена саме історії міста Олександрівська. У цій роботі науковець досліджує процес виникнення фортеці та перетворення її спочатку в посад, а потім і в повітове місто [36, 31]. Праця є цікавою багатьма маловідомими фактами, що висвітлюють історію міста. Для нас ця праця, перш за все, є цікавою описанням початкового етапу існування фортеці, бо її історія була подібною до інших фортець Лінії.

Для історичного краєзнавства маленький факт або штрих, який оживлює сухі статистичні дані, являє собою виняткову цінність. Таким є повідомлення А. Бойка «*Александровская крепость в 70-х годах XVIII века*». Насамперед воно цікаве використанням невідомих документів з архіву ЦНБ АН УССР. На базі

цих документів дослідник ілюструє, що собою уявляла Олександрівська фортеця на початок 80-х років XVIII століття [13, 30].

У науковій спадщині А. Карагодіна існує декілька праць, в яких він розглядає питання виникнення Нової Дніпровської лінії укріплень. Першою його такою працею є стаття «Создание Новой Днепровской линии крепостей», яка вийшла в 1995 р. У своїх дослідженнях науковець використовує як праці попередників, так і нечисленні документальні джерела. Зокрема, він часто звертається до надбань таких дослідників як Я. Новицький, А. Скальковський, В. Фоменко. Використання документального матеріалу обмежується нечисленими копіями карт, які зберігаються в Обласній універсальній науковій бібліотеці м. Запоріжжя, у фонді В. Фоменко.

Загалом основні положення праці А. Карагодіна повторюють вже відому інформацію, наведену в працях А. Скальковського та Я. Новицького. Це стосується причин створення лінії, стосункам із запорожцями, тієї ролі, яку зіграли фортеці Лінії в господарчому освоєнні краю тощо [32 – 170].

У той же час А. Карагодін вперше в історіографічній традиції намагається по-новому поглянути на вже сталу традицію інтерпретації власних назв фортець Лінії. Як зазначає сам А. Карагодін, його погляди стосовно цієї проблеми зазнали певної еволюції. Спочатку він дотримувався поглядів на це питання «класиків» – А. Скальковського та Я. Новицького, які вважали, що фортеці отримали свої назви від імен російських сановників та військових [33, 83]. Але досліджуючи цю тему, автор прийшов до іншої гіпотези. На його думку, фортеці Нової Дніпровської лінії отримали свої власні назви не на честь воєначальників, а на честь православних святих, перелік яких Катерина II знайшла в церковному календарі за перше півріччя 1770 р. [33, 88]. Слід зазначити, що на сьогодні це твердження є лише гіпотезою.

Таким чином можемо зазначити, що в своїх наукових студіях А. Карагодін торкнувся багатьох аспектів з історії створення та функціонування Нової Дніпровської лінії укріплень. У той же час в його працях наявні неточності. Наприклад, А. Карагодін стверджує, що на будівництво Лінії було виділено 130 тис. крб., хоча і вказує, що це без вартості будівельних робіт [32, 26]. Звідси не зрозуміло, на що були виділені ці кошти. У той же час відомо, що на все будівництво було виділено 616 тис. крб. 39 коп. Але підсумовуючи внесок А. Карагодіна в дослідження цієї теми, можна стверджувати, що ці неточності не применшують значення його наукового доробку.

У своїй роботі «Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття», яка вийшла в 1995 р., А. Бойко підіймає питання про використання будівельниками Нової Дніпровської лінії залишків татарських будівель в якості будівельних матеріалів. Використовуючи документи справи № 319 з фонду № 229 ЦДІАУК, вчений пише, що під час спорудження Нової Дніпровської лінії, а зокрема Олександрівської фортеці, російський уряд постійно шукав засоби зменшення вартості будівництва [15, 32]. На думку уряду, серед таких засобів найкращим є вткористання дармових матеріалів. Тому відомості про знаходження у Великому Лузі старовинної цегли та будівельного каменя з давніх татарських поселень неабияк зацікавили командування Нової Дніпровської лінії. Але, як зауважує науковець, спроба використати ці матеріали при будівництві Лінії зіткнулися з рішучою протидією з боку Запорозького Коша [15, 33]. Справа була в тому, що Запорозький Кіш збирався по закінченню російсько-турецької війни з цього матеріалу побудувати на Січі кам'яну церков Покрова Богородиці.

У тому ж 1995 р. вийшла стаття І. Пугача «Днепровская укрепленная линия», в якій він намагався висвітити історію її будівництва та функціонування. Можемо констатувати, що ця праця по суті є компіляцією з праць його попередників [57, 28-29].

У 1996 р. вийшла стаття Х. Лашенко «Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів з архіву Коша». На думку дослідниці, ця проблема існувала ще з часів будівництва Української лінії. У наведених документах відображені скарги запорозьких козаків на російські команди, що нещадно нищать ліс для будівництва нових фортець та житла, а також використовують як дрова [39, 102]. Але, як зауважує Х. Лашенко, вирубка лісу – це не все, від чого постраждали запорозькі козаки. Маючи економити час на будівництві, російські інженерні та будівельні команди не могли собі дозволити довгу вирубку та заготовлю лісу, тому вони пішли легшим шляхом. Ще одним масивом скарг були скарги на те, що будівельники розібрали козацькі зимівники [39, 105]. Користуючись даними археологічних досліджень, Х. Лашенко доводить, що дуже багато зимівників коло майбутніх фортець, таких як Микитинська, Олександрівська та ін., були розорені та розібрані на будівельні матеріали [39, 105].

Триваючи наукові студії А. Бойко з історії Південної України дозволили спростувати деякі факти з історії Нової Дніпровської лінії, які довгий час були загальноприйнятими і не підлягали сумніву. Насамперед це стосується проблеми поселення відставних солдатів по Лінії. Цій проблемі було присвячено дві його статті. Одна з них під назвою «Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII століття» вийшла в 1998 р., друга – «Поселення відставних солдатів на Новій Дніпровській лінії» – в 2002 р.

Як зазначає вчений, питання про поселення відставних солдатів на півдні України вже давно виключено з переліку малодосліджених. Існує досить представницька історіографія з цього питання, жодне дослідження з історії Південної України останньої чверті XVIII століття не залишається осторонь цієї проблеми. А дослідники вже починають говорити про історіографічну традицію отождолення Нової Дніпровської лінії з поселенням відставних солдатів. Відтак поселення відставних солдатів датується 1770 – 1774 рр. [14, 25].

А. Бойко заперечує цьому. Він наголошує, що відставні солдати на півдні України почали оселятися значно пізніше – з 1779 р. На думку науковця, поселення відставних солдатів почалося тільки після підписання Айнали-Каваської конвенції і послаблення напруженості між Османською та Російською імперіями. Тільки після підписання цієї конвенції для проведення генеральної відставки нижніх чинів регулярної армії на південь було відправлено генерал-поручика Апухтіна. Генерал-губернатор Г. Потьомкін використав цю відставку для залюднення південного краю. А Азовський генерал-губернатор запропонував оселити їх по Новій Дніпровській лінії.

Як зазначає А. Бойко, на 1779 р. доля Нової Дніпровської лінії вже була вирішена – вона втратила своє стратегічне значення. Подальше будівництво Микитинської та Захар'ївської фортець було припинено. Будівництво Григор'ївської та Олексіївської фортець так і не було розпочате. Водночас матеріали для будівництва цих фортець було заготовлено. Тому Г. Потьомкін погодився з пропозицією В. Черткова про заведення при фортецях укріплених селищ для поселення відставних солдатів.

Також А. Бойко звертає увагу на те, що при поселенні відставних солдатів на південних кордонах були вироблені спеціальні правила, які диктувалися

природнокліматичними умовами краю. Це поселення коштувало дещо більше, ніж для інших регіонів Російської імперії. Хоча з іншого боку дослідник звертає увагу на те, що всіляке підкреслення суворого клімату краю з боку Азовської канцелярії було викликано бажанням виправдати величезні кошти, які пішли на оселення відставних солдатів. На думку автора, на цю проблему слід звернути детальну увагу і з'ясувати, куди все ж таки пішли кошти [14, 22].

Досліджуючи історію запровадження на Півдні України митниць досліджуваної теми торкалася в своїх працях Ю. Головка. Виходячи з теми свого дослідження, вона розглядає Нову Дніпровську лінію, її окремі фортеці як праобраз митно-карантинної системи Південної України [16 – 18]. Тим самим дослідниця розширює наші знання про Нову Дніпровську лінію.

Через призму генези південноукраїнських міст поглянула на історію Лінії В. Константинова. Для неї Лінія – це інструмент державної колонізації Південної України. В своїх роботах дослідниця в більшій мірі розглядає історію Олександрівської фортеці як потужного адміністративного центра [70 – 73].

Таким чином, дослідження Нової Дніпровської лінії має тривалу історіографічну традицію. У своєму розвитку вона пройшла кілька періодів, які характеризувалися то посиленням інтересу до її історії, то втратою зацікавленості. На нашу думку, це було пов'язано з декількома причинами. По-перше, важкістю у пошуку розпорошених джерел з її історії. По-друге, з важкістю обробки величезного масиву джерел, накопичених за її існування. І, по-третє, з ідеологічним втручанням у розвиток історичної науки загалом.

Стосовно джерельної бази досліджень з історії Лінії, можемо стверджувати, що більшість використовуваної сьогодні джерельної бази була актуалізована ще в XIX ст. Перш за все це документи Архіву Коша, журнали та карти бойових дій російської армії під час першої російсько-турецької війни, документи, що зберігалися в Покровському соборі м. Олександрівська. Саме цей перелік зустрічаємо майже в усіх роботах і до сьогодні.

У той же час, починаючи з кінця 80-х рр., в рамках дослідження соціально-економічної історії Південної України можемо говорити про «друге дихання» в дослідженні Лінії. Проте всі дослідження цього періоду носять характер розвідок, залишаючи питання створення комплексної праці з історії Нової Дніпровської лінії відкритим і на сьогодні.

Джерела та література:

1. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 588, ч. 3.
2. РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 797, ч. 8.
3. РДАДА, ф. 177, оп. 1, спр. 105
4. РДВІА, ф. 52, оп.1, спр. 48, ч. 2. – 122 арк.
5. РДВІА, ф. 424, оп. 1, спр. 29 – 1 арк.
6. Апанович О.М. Запорізькі форпости 1768-1774 років // Український історико-географічний збірник.- К., 1971.- № 1. – С. 102 – 115.
7. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII століття.-К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.
8. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, Вид. «Союз», 1920. – 110 с.
9. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина, 1889. – № 4. – С.27 – 55.
10. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 5. – С. 438-484.
11. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры // Киевская старина. – 1889. – № 6 – 7. – С. 110-148.

12. Бескровний Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. – М., 1958.
13. Бойко А.В. Александровская крепость в 70-х годах XVIII века // История Запорожского края в дооктябрьский период. – Запорожье, 1991. – С. 30.
14. Бойко А.В. Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII століття // Культурологічний вісник. – Вип. 4. – Запоріжжя, 1998. – С. 3 – 12.
15. Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – 53 с.
16. Головки Ю.І. Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776 – 1819 рр.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX ст. – Випуск 7. – Запоріжжя, 2003. – С.209 – 215.
17. Головки Ю.І. Митниця та карантин Олександрівської фортеці в «Історії міста Олександрівська (Катеринославської губернії) у зв'язку з історією виникнення фортець Дніпровської лінії» Я.П. Новицького // Матеріали Перших новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 89 – 92.
18. Головки Ю.І. Становлення митної мережі на Півдні України (1776 – 1819 рр.) // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003. – С.42 – 47
19. Днепровская линия // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауза, И.Е. Ефрона. – Т. X. – С.-Петербург, 1895. – С. 98 – 99.
20. Дніпровська лінія // Довідник з історії України. – К., 2000. – С. 214.
21. Днепровская линия укреплений // Военный энциклопедический словарь / Под ред. Н.В. Огаркова. – М., 1983. – С. 278.
22. Дніпровська лінія укріплень // Енциклопедія українознавства. – Том 2. – Львів, 1993. – С. 539.
23. Днепровская пограничная линия // Военная энциклопедия / Под ред. К.И. Величко. Т. 9. – Петербург, 1912. – С. 135.
24. Днепровская укрепленная линия // Военная энциклопедия: В 8 томах /Под ред. П.С. Грачева. – Т. 3. – М., 1995. – С. 286.
25. Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение). – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 388 с.
26. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 279 с.
27. Загоровский Е.А. Военная колонизация Новороссии при Потемкине. – Одесса: Эконом. тип., 1913. – 34 с.
28. Загоровский Е.А. Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774-1791 гг. // ЗООИД. – Одесса, 1918. – Т.31. – С.52-82.
29. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. – К.: Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР., 1970. – 765 с.; 12 л. іл. – К., 1979.
30. Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн. – К., 1979.
31. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века. – М.: «Наука», 1976. – 307 с.
32. Карагодин А.И. История запорожского края: 1770 – 1919 (документы и материалы). – Запорожье: ЗГУ, 2002. – 458 с.
33. Карагодин А.И. К вопросу о названиях крепостей Новой Днепровской линии // Матеріали Перших новицьких читань. – Запорожье, 2002. – С. 82 – 88.
34. Карагодин А.И. Создание Новой Днепровской линии крепостей // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1995. – С. 3 – 9.
35. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774 гг. – М., 1951. – 207 с.
36. Кокошинский А.Н. Александровск: от форштата к уездному городу // История Запорожского края в дооктябрьский период. – Запорожье, 1991. – С. 31.
37. Коробков Н.М. Фельдмаршал П.А. Румянцев-Задунайский. – М., 1944. – 79 с.
38. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1865. – 279 с., илл.

39. Лашенко Х.Г. Проблема лісокористування на Запоріжжі в світлі документів з архіву Коша // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996. – С. 100 – 108.

40. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. – Запоріжжя: «Тандем – У», 2004. – 488 с.

41. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 1996. – 18 с.

42. Макаревский Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринавської єпархії. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – 1080 с.

43. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потемки. – Харьков: Типография губернского правления, 1896. – 48 с.

44. Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 г. – Екатеринослав, 1905. – 176 с.

45. Олійник О.Л. Кількість та типологія запорозьких зимівників за часів Нової Січі // Запорізька старовина. – Вип. 3. – Запоріжжя: Вид. ВАТ «Мотор Січ», 2005. – 220 с. – С. 64 – 75

46. Олійник О.Л. Місце зимівника в територіально-адміністративному устрої Запорозьких Вольностей // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 52 – 57.

47. Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 г.) – Запорожье: РИП «Видавецъ», 1992. – 128 с.: илл.

48. Петров А.Н. Война России с Турцией и польскими конфедератами. С 1769 – 1774 г. Т. 2. – Спб., 1866. – 579 с.

49. Пірко В.О. Військово-землеробські поселення на Півдні України у XVIII ст. – Донецьк: ДонДУ, 1993. – 64 с.

50. Пірко В.А. Днепровская укрепленная линия // Вопросы истории СССР. – Вип. 34. – Харьков, 1989. – С. 91 – 99.

51. Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.

52. Пірко В.О. Українська ландміліція // Південна Україна XVIII століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 47 – 51.

53. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен: «Дніпрові хвилі», 1965. – С. 29 – 101.

54. Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в середині XVIII століття // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. II. – Мюнхен: «Дніпрові хвилі», 1967. – С. 7-29.

55. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – Том. 2. – К., 1995. – 351 с.

56. Полонська-Василенко Н.Д. Історики Запоріжжя XVIII ст. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. I. – Мюнхен: «Дніпрові хвилі», 1965. – С. 20.

57. Пугач І.С. Днепровская укрепленная линия // Из прошлого Запорожья. – Вип. 3. – Запорожье: ЗГУ, 1996. – С. 28 – 29.

58. Ригельман А.И. Ведомость и географическое описание крепости Св. Дмитрия Ростовского. – Ростов-на-Дону, 1913.

59. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. XIV. Новороссия и Крым. / Под. ред. В.П. Семенова-Тяньшанского. – С.-Пб., 1910. – 1107 с.

60. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 662 с.

61. Скальковский А. Опыт Статистического описания Новороссийского края. Часть 1. География, этнография и народоисчисление Новороссийского края. – Одесса, 1850. – 366 с.

62. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. – Одесса: Гор. типогр, 1836. – Ч. I. – 300 с.

63. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. – Одесса: Гор. типогр, 1838. – Ч. 2. – 256 с.

64. Тимофеенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – 219 с.

65. Тимофієнко В.І. З історії заснування міст на півдні України // Український історичний журнал. – 1982. – № 10. – С. 102 – 105.

66. Фоменко В.Г. Звідки ця назва?. – Дніпропетровськ, 1969.

67. Фоменко В.Г. К двухсотлетию начала строительства Новой Днепровской линии крепостей – Запорожье, 1968. Машинопись.

68. Фриман Л.Л. История крепости в России. Ч. 1. – СПб., 1895. – 238 с.

69. Церенюк О.М. Колодники на півдні України останньої чверті XVIII століття // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1997. – С. 9 – 13.

70. Циберт В.М. Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Вип. 4(5). – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2000. – С. 232 – 234.

71. Циберт В.М. Атласи Новоросійської губернії як джерела з соціально-економічної історії міст кінця XVIII століття // Вісник Східно-українського національного університету ім. В. Даля. Науковий журнал. – № 10. – Луганськ, 2001. – С. 31 – 35.

72. Циберт В.М. Військово-топографічні описи Катеринославської губернії, зібрані офіцерами Генерального штабу, як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України першої половини XIX століття // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2001. – С. 44 – 52.

73. Циберт В.М. Місце південноукраїнських міст у соціально-економічному розвитку регіону останньої чверті XVIII – середини XIX століття // Студії з історії Степової України. – Вип. 1. – Запоріжжя, 2003, – 120 с. – С. 32 – 35.

74. Чиженок Ю.А. З історії заселення і освоєння земель Олександрійського повіту Катеринославської губернії. – Запоріжжя, 2003. – 176 с.

75. Шварте М. Крепостная война и укрепление полевых позиций. – Л.: ВТА РККА, 1929. – 247 с.

76. Швидько Г.К. Боротьба запорозького козацтва за збереження своїх володінь в 50–60 -ті рр. XVIII ст. // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ – Вип. 1. – Запоріжжя, 1996. – С. 26 – 33.

77. Швидько Г.К. Останні спроби запорозьців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 12 – 19.

78. Шперк В.Ф. История фортификации. – М.: Воениздат, 1957. – 123 с.

79. Шперк В.Ф. Фортификация. Очерки истории и развития. – М.: Воениздат, 1940. – 179 с.

80. Яковлев В.В. Эволюция долговременной фортификации. – М.: Воениздат, 1931. – 271 с.

Роман Молдавський (Запоріжжя, Україна). **Історіографічна традиція дослідження Нової Дніпровської лінії укріплень.**

Стаття присвячена історіографічному доробку з історії Нової Дніпровської лінії укріплень. Простежено розвиток наукових студій з проблеми, проаналізовано джерельну базу досліджень, виокремлені ключові моменти які впливали на становлення традиційного історичного бачення укріпленої лінії.

Ключові слова: військові укріплення, історіографія, Дніпровська лінія укріплень.

Роман Молдавский (Запорожье, Украина). **Историографическая традиция исследования Новой Днипровской линии укреплений.**

Статья посвящена историографической традиции по истории Новой Днепровской линии укреплений. Прослежено развитие научных исследований по проблеме, проанализированы источники которые использовались при написании ее истории,

выделены ключевые моменты которые влияли на становление традиционного исторического видения укрепленной линия.

Ключевые слова: военные укрепления, историография, Днепровская линия укреплений.

Roman Moldavskiy (Zaporizhia, Ukraine). **Historiographical tradition of research New Dnipro line of fortifications.**

The article is devoted historiographic works on the history of New Dnepr line of fortifications. Traced the development of scientific studies on the problem, analyzed source base research, singled out the key points that affect the formation of the traditional historical view of fortified Line.

Key words: military fortifications, historiography, Dnieper line of fortifications.